

יצחק ישעיה וייס

אב"ד נוה אחיעזר בני ברק

אופני הקריאה של 'זכר עמלק'

שאלה: מה המנהג הראוי בפרשת זכור בקריאת התיבות 'תמחה את זכר עמלק'.

מקור המנהג לקרות תיבת 'זכר' בשתי צורות

כתב המשנה ברורה (א"ח תרפה, יח): דע דיש אומרים שצריך לקרות 'זִכָּר' עמלק בסגול, ועל כן מהנכון שהקורא יקרא שניהם לצאת ידי שמים. - כמדומה שמנהג זה של קריאת שני צורות הניקוד לא הובא בפוסקים שלפני המשנה ברורה, אם כי נראה שנהגו כן בקהילות שונות עוד לפני שנת תרס"ז, שבה הודפס חלק זה של המשנה ברורה. ונברר בס"ד שורש הדברים.

השיטות בניקוד תיבת 'זכר'

תיבת 'זכר' מופיעה בתנ"ך תשעה פעמים, [א, אמחה את זכר עמלק (שמות יז, ד), ב, תמחה את זכר עמלק (דברים כה, יט), ג, כל זכר למו (ישעיה כו יד), ד, זכר עשה לנפלאותיו (תהלים קיא, ד), ה, זכר רב טובך (תהלים קמה, ז), ו, זכר צדיק לברכה (משלי י, ז). זח, והודו לזכר קדשו (תהלים ל, ה. שם צז, יב), ט. לזכר עולם יהיה צדיק (תהלים קיב, ו)]. בספרי המסורה שעלה בידי לבדוק לא מופיע שום איזכור לצורת הניקוד של זכר, [מלבד במקראות גדולות מהדורת ר"ש נטר (ויון תר"ט) בה מנוקד 'זִכָּר', אך במסורה שם: 'זכר בשש נקודות, ובמ"ש [=ובמנחת שין] ובת"ס [=ובתיקון סופרים לשלמה דובנא] הזיין בצירי'. - אך אין להחשיבה כמסורה, שזו הוספת המהדיר]. במרבית מהדורות החומשים וספרי התנ"ך שבדפוס מנוקד 'זִכָּר' בכל מקום בצירי וסגול. [בתנ"ך גינצבורג (לונדון תרפ"ו), שבו רוכזו שינויים מתוך שבעים ושנים ספרים כתובי יד ותשעה עשר מהדורות דפוס שקודם שנת רפ"ו, ציין בפרשת בשלח שבחמשה עשר כתובי יד ובחמשה דפוסים נוקד 'זִכָּר', ובפרשת תצא לא ציין אפילו ספר אחד שמנוקד 'זִכָּר' - והוא תמוה, כי מצאתי בשונצינו רמ"ח ובברישה רנ"ד מנוקד 'זִכָּר'. אולם הרד"ק בשרש 'זכר' כתב: 'תמחה את זִכָּר' עמלק, בשש נקודות, אבל לִזְכָּר קדשו (תהלים ל, ה. וצז, יב) בחמש נקודות, ולית כוותיה. כן הוא במקצת הספרים, ובמקצת הספרים כל זכר בחמש נקודות]. - והמוסגר חסר במהדורות הראשונות רומא לפני שנת ר"ל ונאפולי ר"נ. ונמצא החל ממהדורת נאפולי רנ"א [אולי לא בכל המהדורות]. ולכאורה הושמט מחמת דילוג הדומות. ולפי הנוסח החסר לדעת הרד"ק צריך לנקד 'זִכָּר', וכן לפנינו במכלול להרד"ק (קמט, ב) מנאו בין המנוקדים בשש נקודות. [וְזִכָּר טוב (בראשית ל, כ) שכללו שם, כללו שנית בין המנוקדים בחמש נקודות, זִכָּר, במקצת ספרים]. ולפי הנוסח המלא מציין הרד"ק שנחלקו הספרים בניקוד, מלבד ב'לִזְכָּר קדשו' שהשוו בו. [אבל בעט סופר להרד"ק (יט, א) שנכתב אחרי הנ"ל, מנה זכר בין המנוקדים בחמש נקודות. הערת ר"ד יצחקי].

דעת ר"ז הענא

כתב בשערי תפלה (יעסניץ ת"פ, למדקדק ר' זלמן הענא (הר"ה), ונדפס מחדש על ידי הר"ד יצחקי בתוך לוח ארש להיעב"ץ, סא): זִכָּר רב טובך יביעו (תהלים קמה, ז) הזיין בצירי. וע"י ר"ע ור"א [=ר' עזריאל ור' אליהו מוילנא, מדפיסי סידור 'דרך שיח השדה' (פרנקפורט דמיין תס"ד)] נדפס בסגול הזיין¹, ואינו נכון כי בכל הספרים המדויקים הזיין בצירי. האמנם בקצת ס"ס [=ספרי ספרד] נקוד זכר בשש נקודות, אבל אין לסמוך עליהם בזה, לפי שהספרים אינם מבדילים במבטא בין צירי לסגול נקל להם לטעות בזה, ... ומצאתי להרד"ק שכתב בשרש 'זכר' וז"ל: 'ומשקל אחר תמחה את זכר עמלק, בשש נקודות, אבל לִזְכָּר קדשו (תהלים ל, ה. וצז, יב) בחמש נקודות, ולית דכוותיה², עכ"ל. ופשוט אצלי כי דעתו בזה כי (מחה אמחה) [תמחה את] זכר עמלק הוא לבדו בשש נקודות, דאי לאו הכי איכא לאקשוויי למה לא הביא מחה אמחה את זכר עמלק, דקדים ליה בתורה. אלא צריך לומר דההיא זכר בחמש נקודות איהו, וכן הוא בכל בספרים המדויקים. [לא ידעתי, הרי פעמים רבות מביא מקרא מאוחר ולא הקודם, י"ו]. ותו יש לדקדק היכי קאמר 'אבל והודו לזכר קדשו בחמש נקודות, ולית דכוותיה', והא איכא טובא... בכל הספרים המדויקים..., ותו... כיון דתריין גינהו, לא הוי ליה לאשתמוטי ולומר הי מנייהו בחמש נקודות [וזה יש ליישב שצ"ל כותיהו, י"ו]. אלא קושטא דמלתא דכוונתו בזה כי לזכר כולהו בחמש נקודות גינהו, והאי תמחה את זכר עמלק הוא לבדו בשש נקודות ולית דכוותיה, והאי דקאמר ולית דכוותיה, אלעיל מיניה קאי, פירוש לית מנהון דכוותיה של תמחה את זכר עמלק שיהיה בשש נקודות כמותו אלא כולהו בחמש נקודות. וכיון כי תמחה את זכר עמלק הוא לבדו בשש נקודות נמשך מזה כי האי זכר רב טובך הוא בחמש נקודות. - לדעת הר"ה רק בפרשת זכור יש לקרוא 'זִכָּר'.

דעת היעב"ץ

1. בסידורים העתיקים שבדקתי: זכר בסגול, סידור ר' הירץ ש"ץ (טיהנגן ש"כ), סידור אשכנזי ופולין, (האנאוואה שע"ו), סידור כתי"י ר' שבתאי סופר מפרעמישלע.
2. לע"ע לא ידעתי מהיכן העתיק את הדברים, כי כאמור לעיל במהדורות הראשונות חסר ה'ולית כוותיה', ובשלישית נוסף שבמקצת ספרים כל זכר בחמש נקודות, והיה לו להביאה לחזק דבריו.

היעב"ץ בלוח ארש (א, קב) משיג על הרז"ה: זכר רב טובך, בכל הספרים המדויקים הוא בשש נקודות, והוא שנה והקשה עצמו לדעת אחרת, נקדו בחמש נקודות, ולא ידעתי מה היה לו, מה שכתב בשם ספר השרשים, כי לא מצאתי בשלי סיום ולית דכוותיה, וכן מוכח בהדיא במכלול, מדחשיב ליה בהדי בעלי שש נקודות, ולא בהדי חמש נקודות (כ"ל), הא וודאי איפכא הוא. [ור"ד יצחקי בהערותיו 'שערי דמעות' על שערי תפלה, הביא את המשך לשון הרד"ק כ"ל, וציין שכן הוא במכלול יופי שהעתיק את דברי הרד"ק. והביא מה שכתב רבי וואלף היידנהיים בחומש מאור עינים (רדלחיים תקע"ח) בשלח: זָכָר, כן הוא בשני כתבי יד גם במקרא גדול של רפ"ו ואחרים, אבל במקרא גדול של רע"ח גם בסונצינו 'זָכָר', ושבת"י השרשים מופיעה הוספה (והיא כבדפוסים המאוחרים כ"ל) שבמקצת ספרים מנוקד בחמש נקודות, ונסתרה מסורת הרד"ק לששה נקודות]. – לדעת היעב"ץ גם ב'זָכָר עמלק' וגם ב'זָכָר רב טובך', מנוקד בסגול. [ונראה שבעקבותיו כתב כן מהר"א מקאמרנא בהיכל הברכה],

היכוח בניקוד 'זכר' עמלק בפרשת בשלח

בסוף תנ"ך אמשטרדם (לא ראיתי) צירפו רשימת חילופי הקריאה שבין הדפוסים הקודמים, ונכללה בהם תיבת 'זכר' שבשלח שיש שניקדוה 'זָכָר'. והגאון רבי רפאל חיים באזילה מהדיר החומש עם המנחת שי (מנטובה תק"ב) צירף בסוף הספר את הכרעותיו לחילופים הללו, וכתב: 'זָכָר' ז"ן בסגול, וכן כתב הרד"ק בשרשים (שרש זכר) 'תמחה את זכר, בשש נקודות, אבל 'לְזָכָר' קדשו (תהלים ל, ה. וצו, יב) בחמש נקודות, ולית כוותיה'. [אבל בפנים החומש ניקד 'זָכָר', ובפרשת כי תצא לא כתב כלום, כנראה שלא נמנית בין החילופים הנ"ל. ואולי סמך על המנחת שי שהזהיר לקרוא כתב 'זָכָר']. – אולם במנחת כליל (מהגר"א"ש פייבוס בעל מנורת שלמה, במקראות גדולות דובראוונא תקס"ד) שכתב בפרשת בשלח 'את זָכָר' דין, הוי לכולי עלמא הז"ן בצירי, ואין כאן פלוגתא כלל'. ובפרשת תצא הדפיס בחומש 'זָכָר', וכתב 'את זכר הוא בשש נקודות, ועיין בשרשים [להרד"ק הנ"ל] ובמ"ש [=מנחת שי, שמדגיש לנקד 'זָכָר' ולא בקמץ, ומעתיק את הגמ' בבבא בתרא שתובא לקמן]. [ובעקבותיו בהיכל הברכה זָכָר בשני סגול, בשש נקודות, וכן זָכָר רב טובך יביעו].

גם רבי וואלף היידנהיים בחומש מאור עינים (ה"ל) בשלח, כתב: זָכָר, כן הוא בשני כת"י, גם במקראות גדולות של רפ"ו ואחרים. אבל במקראות גדולות של רע"ח, גם בסונצינו זָכָר בשש נקודות, וכן כתב רד"ק בשרשו 'תמחה את זכר עמלק, בשש נקודות, אבל לזכר קדשו בחמש נקודות, ולית דכוותיה', עכ"ל לפי גירסת הדפוס, אכן בשרשים כ"י אשר לי הוסיף ואמר 'כן הוא במקצת ספרים, ובמקצתם כל זכר בחמש נקודות, עכ"ל. גם מחבר [עין הקורא, המכונה יח"ב הנקדן] דילן, בסוף פרשת תצא רשם זָכָר עמלק, ונסתרה מסורת הרד"ק. – לכאורה דעת כל אלה שבתצא יש לנקד 'זָכָר'.

דעת הגר"א

ב'דיוקים בנוסחי התפלה' מהגר"א, שהודפסו לראשונה בתחילת השו"ע עם ביאוריו, כתוב: 'זָכָר' רב טובך, בסגול תחת הז"ן כדעת הרד"ק, וכן בפרשת זכור 'את זָכָר' וגו'.³ וכן הובא בספר מנהגיו 'מעשה רב' באשרי (כח), ובפרשת זכור (קלד): כשהוא קורא פרשת זכור קורא 'זָכָר' בסגול תחת הז"ן. ובהערה כותב: א"ה, כן העידו רבים וכן שלמים. אפס הגאון מוה"ר נר"ו מוולאזין אומר ששמע מפה קדוש שקרא בחמש נקודות זָכָר, ואולי בזקנותו חזר בו, ואנחנו שמענו בעוד חיים חיותו ואחר פטירתו לחיי עה"ב מכל העומדים לפניו, שקרא בשש נקודות, ודאי נתחדשה הלכה אצלו בזקנותו כדברי הרב. – גם במכתב הגר"ח מוולאזין שצורף למעשה רב כותב: ואשר כתב לקרות בפרשת זכור 'זָכָר' בשש נקודות, אני שמעתי מפה קדוש שקרא בחמש נקודות. ולא ידעתי אם השומעים שמעו וטעו לומר בשש נקודות, או אולי בזקנותו חזר בו. יחקור נא לעמוד בזה על האמת. ובמעשה רב מהדורה חדשה הובא מ'תוספת מעשה רב' (לה) בכת"י, שהגר"ח קרא בחמש נקודות, ואמר שטעות נפל בעולם בשם הגר"א לקרוא בסגול. – ובמילואים שם ציין לשתי הנוסחאות בספר השרשים, ושהגר"א נקט תחילה כגירסא החסירה שהעתיק הרז"ה, וכפירושו שכוונת הרד"ק ב'לית כוותיה' שרק בזכור צ"ל בסגול, לכן קרא בשש נקודות. ואח"כ ראה את הגירסא המלאה של הרד"ק, והכריע שרק בלזכר קדשו בחמש נקודות, ולכן אמר גם באשרי בשש נקודות, כרבי שבתי ורבי עזריאל [וכלוח ארש]. ואולי מה ששמע ממנו הגר"ח בחמש נקודות היה כשנהג כמקצת הספרים שניקדו כן לפי הגירסא המלאה ברד"ק.

דעת רבי אברהם בן הגר"א

עוד הביאו במעשה רב החדש במילואים (קלד) מה שהביא רבי אברהם בן הגר"א בסערת אליהו: מאד ישרו דברי אלופי ועמיתי הגאון האמיתי מר"ה חיים מוולאזין, תלמיד מובהק של אאמו"ר הגאון הכ"מ ז"ל, דידוע מאמרם ז"ל בבא בתרא (כא, א), הטעות שטעה יואב בן צרויה כששלחו דוד להכרית את עמלק, ולא הרג רק את הזכרים ולא הנקבות. וכששאלו דוד הלא כתוב בתוה"ק תמחה את זָכָר בציר"ה וסגול, שפירושו כל זָכָר אפילו נקבות, והשיבו יואב שרבו לימדו כל זכר בקמץ. א"כ אף שמפורש בתורה תמחה את זָכָר בציר"ה וסגול, בכל זאת שגה יואב כי בספר תורה לא נמצאו הנקודות, ובקל לשגות. לכן אף שציוה השי"ת למשה לכתוב מחיית עמלק בספר תורה, לא די בזה, כי בס"ת יוכלו לטעות בניקוד התיבה זָכָר עמלק, לכן ציוה משה באזני יהושע בעל פה, למסור לידו הנקודות שיקרא זכר בצירה ובסגול לכל ישגה. – הבאת הדברים כשכל זָכָר מנוקד בצירי מלמדת

3. צירוף שני הנושאים מראה לכאורה שבא להכריע נגד הרז"ה, שהיה הראשון שצירף את שניהם, והגר"א הכריע כהיעב"ץ. וראה לקמן.

לכאורה שגם רבי אברהם קיבל מאביו שקרא זָכַר בצירי ולא בסגול. – נראה שעקב חילוקי הדעות בין תלמידי הגר"א במעשה רב שנדפס לראשונה בשנת תקצ"ב, באופן קריאת הגר"א את 'זכר', הביאה את תחילת ההנהגה לחזור על התיבה פעמיים, כמו שהביא המשנה ברורה.

דברי הרב בעל התניא בצורת ניקוד 'זכר'

במאמרי הרב בעל התניא (בונה ירושלים, מד. מאמרי אדמו"ר הזקן הקצרים יז, יד) נכתב: 'דהנה זכר עמלק הוא קרי וכתוב, חד בנקוד סגול וחד בניקוד צירי'. וכ"ק האדמו"ר מליובביטש זצ"ל (בהוספותיו לשו"ע הרב ספר המנהגים חב"ד עמ' 72 אגרות יב ד"רמו, יג, ד'תקצז. ו' תתקח), כתב שהכותב לא דק, והכוונה לשתי צורות הניקוד. ושלא קיבל את ההנהגה הראויה בזה. ולכאורה נכון לקרות שניהם, ובפ' זכור ופ' תצא להקדים זָכַר בצירי, ואח"כ 'זָכַר' בסגול. ובקריאת פורים ופ' בשלח להקדים 'זָכַר' בסגול ואחר כך זָכַר בצירי.

דעת האגרות משה

ובשו"ת אגרות משה (א"ח ה, כ) נשאל אם יקרא את כל הפסוק שני פעמים, אך בשינוי בתיבת זכר, או שסגי לקרות תמחה את זכר עמלק בצירי תחת הזיין, ותיכף יאמר זכר עמלק בשני סגלין, וימצא שישמעו קריאתו תמחה את זכר עמלק זכר עמלק. והשיב: הנה לחזור כל הפסוק וודאי אין להצריך, דאין בזה משום כל פסוקא דלא פסקיה משה אנן לא פסקינן, דהכל שומעין שהוא אותו הקרא, והחזרה הוא רק בשביל שמא לא קרא כהוגן, שרק חד מנהון הוא קריאה, ואידך הוא קריאת טעות בעלמא, שאינו מחזיר את כל הקרא אלא מה שטעה בלבד. אבל יותר ראוי שיתחיל לחזור מתמחה, היינו שיאמר הקורא תמחה את זכר עמלק, תמחה את זכר עמלק. והוא מטעם דכשיקרא את זכר זכר עמלק, הא אפשר לטעות שהפירוש הוא שהציווי הוא למחות רק את זכר הזכרים של עמלק, ושייך גם שיטעו לומר שכן כתוב בתורה. ואם יקרא את זכר עמלק זכר עמלק, אף שלא שייך שיטעו שכן כתוב בתורה, אפשר שיטעו השומעין שהוא פירוש על מה שקרא בתורה שימחו זכר עמלק, שהוא סגי במה שיהרגו את הזכרים. ואף שסגי באם יקרא את זכר עמלק את זכר עמלק, אבל כיוון שצריך להוסיף יותר ראוי להוסיף מתמחה שהוא התחלת המצווה, וזה טוב לכתחילה לעשות.

ומצינו דבמגילה שנוהגין לקרא בקרא דאשר נתן המלך, דכתיב שם להשמיד להרוג ולאבד, מספק לקרוא תיבת להרוג בלא ואו, ולחזור ולקוראו ולהרוג בואו, שקורא להשמיד להרוג ולאבד להשמיד ולהרוג ולאבד. ואח"כ בקרא דנקלהו היהודים דכתיב שם ואיש לא עמד בפניהם, לקרוא שניהם מספק, שקורא ואיש לא עמד בפניהם ואיש לא עמד בפניהם, שג"כ אין חוזרין לתחילת הקרא, וגם לא בתיבות אלו לבד, אלא שחוזרין להתחלת תיבות השייכות בהכרח, משום שכן יותר ראוי להבין, ולא לטעות בכלום⁴. אבל בדיעבד מסתבר שאם יחזור לומר תיבת הספק בקריאת שניהם יסגא. אבל לכתחילה צריך, וגם נוהגין, כדכתבתי. וכבר הוריתי דכמו שחוששין לקרוא שניהם זכר וזכר בקריאה דפרשת זכור, צריך גם לקרוא כן בפרשת השבוע, דהוא כשקורין בשבת דפ' כי תצא באלול. והוא עוד כ"ש לדינא דבקריאת פ' זכור אף אם נימא שרק אז הוא מדאורייתא, ליכא הכרח שנצטרך לקריאה תמה, דלא נמצא בגמ' שנדרש ע"ז מקרא כמו שדורשין בק"ש בברכות דף ט"ו ע"ב, דתני ר' עובדיה קמיה דרבא מקרא דולמדתם שיהא למוךך תם. אבל בקריאת התורה איכא קפידא גדולה מטעם שנמצא שלא קרא תיבה זה.

דעת הגר"מ שטרנבוך

בספר מועדים וזמנים (ב, קסז בהערה) כותב: העיקר לקרות זָכַר בצירי דוקא, שעיקר היסוד לקרות אצלינו בסגול, היא שמועה מפוקפקת מרבינו הגר"א זצ"ל. אבל המסורת בכל ישראל תמיד לקרות בצירי. ומה עוד שהגר"מ ראטה זצ"ל העיר דבר נפלא ליישב טעות יואב, דאמרינן בבבא בתרא שטעה לקרות תמחה את זכר עמלק כאלו נכתב בשני קמצי"ן, שיש להרוג הזכרים דוקא. וקשה היאך טעה כ"כ לקרות בשני קמצי"ן דקאי על הזכרים. ופירש דהאמת שקרא בשני סגול"ן, וטעה דבזה שפיר קאי על הזכרים, וכהא דאמרינן 'כעשן' ובסמיכות כתיב (שמות יט, יח) כְּעָשָׁן הַכֶּבֶשֶׂן, וסבר דהכי נמי 'זָכַר' קאי על הזכרים של עמלק, כיון שבסמיכות שני הקמצי"ן הופכין לשני סגול. ולכן בפרשת בשלח כתיב כתוב זאת זכרון בספר ושים באזני יהושע, וכיון שנמסר ליהושע מסורת קרינן בשני סגול"ן, דליכא למיטעי. אבל בפרשת כי תצא דכתיב רק תמחה את זכר עמלק, צריכים לקרות בצירי דוקא, שאם אמר בסגול, ראוי לחוש דקאי על הזכרים, כטעותו של יואב לדברי הגר"מ ראטה, ולא יצאו אף בדיעבד, וא"ש שאין סתירה בהעדות איך נהג הגר"א זצ"ל, דבפרשת בשלח קרא בסגול, ובפרשת כי תצא בצירי דוקא. ומסיים: והדבר נוגע מאוד למעשה, שכהיום בהרבה בתי כנסיות וישיבות קורין 'תמחה את זכר עמלק' בצירי, וחוזרים מיד לקרות בסגול. והבתרא תמיד התיקון, ועיקר טפ"י. ויש לפקפק שלא יצאו כמ"ש. ועל כן טוב לקרות

⁴ כעת ראיתי בספר הצדיק ר' יוסף זונדל מסלאנט (יד), שכתב: גם אני מעיד בתורת עדות שאני בעצמי קריתי בוולאזין וכו' גם מגילת אסתר היתה כתובה כך [בכתב וועליש], ועיינתי בה כנ"ל [לסדר לי הקריאה], ומצאתי שהיה כתוב שם, ואיש לא עמד בפניהם, בבי"ת, ושאלתי [אם בעל נפש החיים]: הלא המ"ש [מנוחת שלמה] הכריע שצ"ל לפניהם בלמ"ד, וגם הראתיו במ"ש גופא. ואמר לי, עד הנה היה מנהגו לקרות פסוק 'אשר נתן' ב' פעמים, פעם א' להרג, ופעם ב' ולהרג. [בנותק מגילת אסתר עם עין הקורא עין הסופר, בהוצאת רבי וואלף היידנהיים זצ"ל, רעדלחיים תקפ"ח. שהיה של רבי זונדל מסלאנט זצ"ל, נ.ב. בכת"י 'לחשמיך ולהרג', נ"ב הגר"א בלא ואו. כ"ת [כתב תורה] ואו בראשון], ומעתה יקראו גם הפסוק נקחלו ב' פעמים, פעם א' בפניהם, ופעם לפניהם. וזה היה בשנת תקע"ד או תקע"ה.

בסגול, ואחר כך בציר"י. או כפי שנהגו אצלינו בישיבה, שגמרו תמחה את זכר עמלק מתחת השמים לא תשכח בציר"י, ושוב חזרו לאומרם בסגול"לין בכוונה שאם לא יצאו מקודם יוצאין פעם שנייה, וכה"ג אין שניהם בבת אחת דממ"נ יש טעות, וכן אין לחוש שהבתרא בסגול"ל, דקודם גומרין כדין, רק שמא יצאו חוזרין וא"ש לכ"ע ודו"ק.